

4. Киридон А. М. Історик в культурній топографії пам'яті. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць*. Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2012. Вип. 10. С. 82–93.
5. Кондратюк К. К. Спомини і роздуми історика. Львів: «Піраміда», 2014. 156 с.
6. Макарчук С. А. Писемні джерела з історії України: курс лекцій. Львів: Світ, 1999. 351 с.
7. Принагідні роздуми професора Юрія Сливки / упоряд. Ю. Зайцев. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць*. Львів, 2000. Вип. 7: Збірник на пошану професора Юрія Сливки. С. 61–89.
8. Рибалка І. Така наша доля: сторінки життя нашого (спогади). Харків, 1999.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СТАЛІНІЗМУ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ МАТРИЦІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Стародубець Галина

У статті розглядаються методологічні засади вивчення курсу «історія сталінізму» в контексті формування матриці історичної пам'яті. Наголошується, що дослідження цього феномена здійснюється на засадах трактування його як різновиду тоталітаризму, а також з позиції антропологічного та соціального підходів.

***Ключові слова:** тоталітаризм, сталінізм, методологія, ідеологія, повсякдення.*

The article discloses the methodological principles of studying the course «History of Stalinism» in the context of forming a matrix of historical memory. It is emphasized that the research of this phenomenon is carried out basing on its interpretation as a kind of totalitarianism, as well as from the standpoint of anthropological and social approaches.

***Keywords:** totalitarianism, stalinism, methodology, ideology, everyday life.*

На сучасному етапі глобальних суспільно-політичних трансформацій, які супроводжуються тектонічними зрушеннями усталеного впродовж другої половини ХХ ст. основ світопорядку, існує нагальна потреба не стільки в наявності певного обсягу знань, скільки у здатності молодшої людини критично засвоювати та осмислювати інформацію, яку вона отримує. Як слушно зауважує російський вчений К. Гаджиєв, «ми живемо в умовах зміни епох, яка характеризується ерозією і розкладанням тих чи інших панівних цінностей і розгортанням процесу формування нових цінностей, відносин, інститутів» [2, 8]. Криза ліберальної демократії несе в собі загрозу відродження тоталітаризму як політичної матриці, як системи цінностей, яка екзистенційно є запереченням ідей демократії, ідей гуманізму, вищості загальнолюдських цінностей перед вузькогруповими чи державними інтересами. Отже, важливим завданням сучасної історичної науки та освіти є формування знань та інтерпретаційних навичок студентів з такого важливого феномена ХХ ст. як історія сталінізму.

Спеціальний навчальний курс «Історія сталінізму» читається історикам-магістрантам Житомирського державного університету імені Івана Франка впродовж останніх п'яти років. Завдання дисципліни полягає в тому, щоб ознайомити студентів з ключовими науковими проблемами сталінського періоду радянської історії; основними історіографічними напрямками їхнього вивчення; виокремити найбільш поширені міфологеми сталінського періоду, які активно використовуються сучасними пропагандистами імперської ідеології; показати антигуманну суть сталінізму як одного з різновидів ідеології тоталітаризму та злочинність його політики державного терору і репресій; навчитися реконструювати та аналізувати особливості історичної пам'яті про сталінізм і її ролі в сучасному пострадянському суспільстві. Зміст пропонованого спецкурсу спрямований на формування у студентів-істориків чіткої наукової та громадянської позиції стосовно проявів сталінізму в будь-яких формах.

З огляду на високий рівень ідеологічного компонента у структурі сталінізму як явища ми стикнулися з проблемою вибору методологічних підходів до його вивчення та інтерпретації. Це спонукало розділити курс на кілька смислових модулів, що дає змогу глибше та об'ємніше охарактеризувати основні складові сталінської епохи.

У першій частині спецкурсу йдеться про сталінізм як різновид тоталітаризму. Характеризуються його основні ознаки та прояви з огляду на спільні та відмінні риси з іншими тоталітарними суспільствами та політичними системами. Зрозуміло, що сталінська епоха не була предметом наукового дослідження радянських вчених до середини 1980-х рр. Західна радянологія була представлена двома основними школами, одна з яких базувалася на концепції «тоталітаризму», представники якої «бачили в сталінізмі лише форму більш широкого історичного вияву – «тоталітаризм». На початку 1970-х рр. їм «кинуло виклик нове покоління ревізіоністів, головним чином соціальних істориків. Вони прагнули відродити суспільство і писати «історію знизу»» [8, 6]. Під час обговорення проблеми сутності сталінізму як явища студенти використовують не тільки праці зарубіжних істориків, представників різних концепцій висвітлення радянської історії, але, що дуже важливо, роботи теоретиків українського національно-визвольного руху.

Одним із перших цей термін використав у своїй роботі «Сталінізм» (1938 р.) видатний діяч ОУН і теоретик українського націоналізму М. Сціборський [7]. Він робить спробу проаналізувати політичні та ідеологічні сторони цього явища, визначаючи сталінізм як деградацію ідеології та практики комунізму. Обов'язковою для опрацювання студентами є також стаття Я. Старуха «Опір фашизму», написана відразу після закінчення Другої світової війни [6]. Спираючись на широку історіографічну базу проблеми історії радянського періоду 1930–1940-х рр., студенти визначають основні риси сталінізму як різновиду тоталітаризму, порівнюють його зі схожими політичними системами того часу, насамперед гітлеризмом.

Для формування цілісного уявлення про конкретні прояви тоталітаризму в СРСР та інших країнах у структурі спецкурсу передбачено вивчення блоку питань з теми «Державний терор та репресії». Предметом обговорення є: «Червоний терор» як пролог державної політики терору»; «ГУЛАГ: створення та функціонування упродовж періоду існування сталінського режиму»; «Великий терор (1936–1938)»; «Хвиля репресій у період пізнього сталінізму: об'єкти терору, форми і способи репресій, наслідки»; «Масові депортації народів Радянського Союзу в період Другої світової війни та перших повоєнних років»; «Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 рр. як один із видів

державного терору»; «Боротьба радянської влади проти українського повстанського руху в повоєнний період: форми, способи, масштаби і наслідки». Вивчення проблеми не вичерпується роботою студентів на семінарських заняттях. Широко практикується написання магістрантами наукових робіт (дипломних, тез виступів, статей) з означеної проблеми, підготовка та проведення публічних заходів, як-от історико-культурологічний диспут ««Високе» і «нище» в мистецтві (культура як інструмент маніпуляції суспільною свідомістю в умовах тоталітарного режиму)», круглих столів, (наприклад «Геноцид вірменського народу в Османській імперії») із залученням громадських діячів, науковців-дослідників теми репресій сталінського режиму. Головна мета такого роду заходів не тільки у поширенні, популяризації тих чи інших подій, але, насамперед, у тому, щоб спонукати молодих людей аналізувати інформацію, яку вони отримують, критично підходити до будь-якого історичного джерела, сприяти формуванню у них національних та загальнолюдських цінностей, толерантного ставлення та поваги до інших народів.

Наслідком репресивної політики сталінського режиму, між іншим, стало «створення певної матриці терору, яка згодом відпрацьовувалася в інших регіонах світу» [5, 21]. Дослідження масштабів та наслідків впливу політики сталінського режиму на державотворчі процеси в країнах Східної Європи, дає змогу сформулювати більш цілісне уявлення про сталінізм як явище, яке виходить за рамки однієї держави. В контексті сказаного студентам пропонується для обговорення монографія Енн Епллбом «Залізна завіса. Приборкання Східної Європи» [3]. Ключовими темами для обговорення є «суть політики радянзації в країнах Східної Європи»; «об'єкти насилля зі сторони комуністичної влади»; «Єврейське питання в повоєнній Європі та шляхи його вирішення»; «ставлення влади до ідеї створення громадських молодіжних організацій».

Отже, використання різнопланового методологічного інструментарію дозволяє розкрити сутнісні характеристики сталінізму як різновиду тоталітаризму. Усвідомлення онтологічної обумовленості насилля в рамках функціонування сталінського режиму сприяє формуванню у молодого покоління критичного ставлення до проявів неосталінізму у будь-яких формах, спонукає до критичного аналізу різнопланового наративу радянського минулого.

Зміст і завдання спецкурсу не вичерпуються характеристикою тоталітарної сутності сталінського режиму. Його вивчення ґрунтується так само на методологічних засадах антропологічного та соціального підходів. У структуру курсу додано блок питань щодо організації повсякдення радянської людини в контексті взаємодії двох ключових акторів – держави і суспільства, та особливостей функціонування державних інститутів, які виконували роль ретрансляторів ідеологічних установок більшовицької партії.

У процесі підготовки до семінарських занять студенти опрацьовують комплекс архівних джерел, наукової літератури та наративні тексти, на підставі чого пропонують свій варіант бачення повсякденних практик різних верств населення у 1930-х та 1940-х рр.

У процесі вивчення окремих тем спецкурсу нами використовуються польові записи інтерв'ю сільських жінок Житомирщини, дитинство яких проходило в умовах сталінського режиму, зроблені студентами історичного факультету. З одного боку, ці аудіо- та відеоматеріали є наочною ілюстрацією повсякдення сільського населення, а з іншого – вони дають змогу «дивитися на минулу соціальну дійсність через призму досвіду тих соціальних груп, які до тієї пори вважалися в історіографії маргінальними» [4, 11].

Окрема увага приділяється аналізу чинників, які детермінували зміну соціальної структури радянської держави та появу нових категорій населення, як-от: «позбавленці» («лишенцы»), «вороги народу», «діти ворогів народу», «стаханівці», «колгоспники», «номенклатура» тощо. На семінарських заняттях дискутується проблема взаємозалежності модернізаційних процесів «соціалістичного» будівництва та соціальних трансформацій. Під час обговорення тем «масової соціальної і географічної мобільності населення в умовах радикальних політичних змін»; «виклики урбанізації і нове соціалістичне місто для робітників» тощо студенти ілюструють свої виступи презентаціями.

Важливе місце у структур спецкурсу посідає тема ідеологічної складової сталінського режиму. Більшовицька ідеологія мала тотальний характер і пронизувала усі без винятку сфери життя. Для практичної реалізації основних її засад було створено розгалужений і чітко структурований пропагандистський апарат. Без розуміння специфіки його функціонування, масштабів впливу на всі базові ланки державного

механізму, не можливо зрозуміти причини глибинних трансформаційних процесів суспільної свідомості, які спричинили згодом появу «окремого людського типу – «homo soveticus» [1].

На практичних заняттях студенти обговорюють проблеми використання літератури, журналістики, кінематографу, музичного та образотворчого мистецтва як інструментів пропаганди радянського способу життя, як своєрідної лінзи, крізь спеціальний фокус якої влада демонструвала викривлену реальність. Творча ініціатива магістрантів проявляється у презентації власних досліджень на тему: «Плакат як інструмент формування культу особи Сталіна»; «Кіномистецтво і музика на службі сталінського режиму» тощо.

Вивчення ідеологічної складової сталінізму крізь призму репрезентації її засобами пропаганди дозволяє зможу сфокусувати увагу на: 1) причинах «ностальгування» частини населення пострадянського простору за «радянським минулим»; 2) доцільності збереження / руйнування радянського символічного простору; 3) чинниках, які сприяли масштабному поширенню імперської ідеології «русского міра». Сталінізм є ідеологічним оформленням сталінщини за допомогою теорії, практики, економічних, мотиваційних, репресивних та інших засобів і перетворенням в політичну доктрину як методологічного принципу. На певному етапі розвитку відбулося відсепарування сталінізму як явища від конкретно-практичного феномена і переростання його в абстрактно-установчий імператив діяльності. Фундамент радянського тоталітаризму, закладений в період сталінського правління, досі не зруйнований і почасти є основою для відродження неосталінізму. Вивчення цього феномена на рівні навчальної дисципліни сприяє не тільки розширенню знань студентів, але й формуванню у них чіткої громадянської позиції, стійких внутрішніх переконань, здатності адекватно реагувати на складні та суперечливі виклики сучасного світу.

Джерела та література

1. Алексієвич С. Час SECOND-HAND (кінець червоної людини). Київ: Дух і літера, 2015. 456 с.
2. Гаджиев К.. Кризис или закат либерализма? *Власть*. Т. 25. № 3. 2017. С. 7–17.

3. Ешплбом Енн. «Залізна завіса. Приборкання Східної Європи». 1944–1956. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2017. 623 с.
4. Лисенко О. Проблема військового полону як предмет соціальної та усної історії. Деякі питання методології. *Проблеми дидактики історії: збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. 6. С. 11–19.
5. Медушевский А. Сталинизм как модель социально конструирования: к завершению научно-издательский проекта. *Российская история*. Вып. 6. 2010. С. 3–29.
6. Старух Я. Опір фашизму. *Літопис УПА. Нова серія*. Т. 21. Київ–Торонто, 2012. С. 679–702.
7. Сціборський М. Сталінізм. Прага, 1942. 47 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/11765/file.pdf>
8. *Discussing Stalinism: Problems and Approaches* / edited by Markku Kangaspuro and Vesa Oittinen. Aleksanteri Institute. Helsinki, 2015. 122 p.

ІНДИВІДУАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ У КОНЦЕПЦІЇ М. ГАЛЬБВАКСА

Отземко Олена

На підставі концепції соціальних рамок пам'яті М. Гальбвакса проаналізовано послідовність «пам'ять–спогад–мемуари». Зазначається, що положення М. Гальбвакса щодо механізмів функціонування індивідуальної пам'яті, її взаємодії з колективною пам'яттю, спонукають до нових ракурсів дослідження мемуаристики.

Ключові слова: *М. Гальбвакс, пам'ять, спогад, мемуари.*

Based on Maurice Halbwachs's concept of the social frameworks of memory, this paper analyzes the sequence of «memory-recollection-memoir». Notably, it shows that the M. Halbwachs's postulates on the mechanics of how individual memory functions, how it interacts with collective memory, encourage broadening one's perspective in the new studies of memoirs.

Keywords: *Maurice Halbwachs, memory, recollection, memoirs.*